Wat is nu het verschil tussen een type als Simon en dat van de ongunstige Jood? Simon heeft bepaalde kenmerken die hem als Jood herkenbaar moeten maken: zijn accent, zijn opdringerigheid, zijn sjacheren. Anderzijds is zijn uiterlijk niet dat van de slechte Jood. Hij is iemand met goede en met slechte eigenschappen, in ieder geval niet iemand die volledig gekenmerkt wordt door één allesoverheersende stereotiepe ongunstige karaktertrek die zelfs zijn fysionomie volledig bepaalt. Hij is een mens van vlees en bloed, zij het onmiddellijk als sjacherjood herkenbaar door bepaalde stereotiepe eigenschappen. Van Lennep tekent hem, zoals hij hem ergens zelf geobserveerd zou kunnen hebben en schrijft niet klakkeloos het traditionele portret van de ongunstige Jood neer. Dit merkt men bijv. ook aan zijn levendig taalgebruik. Anderzijds bombardeert Van Lennep hem terwille van zijn functie in het verhaal tot spion, een door ons nog niet vermeld aspect van veel ongunstige Joodse typen. In feite is het portret van Simon nog een mengsel, het is een karakteristiek van een Joodse marskramer door een vrij uit zijn ogen kijkende auteur, die in zijn achterhoofd nog enige Joodse ongunstige typen heeft rondspoken. (Zie ook hieronder pag. 135 vlg.)

Minstens even interessant als Simon is Elie Mager uit Cremers sociale roman 'Hanna de Freule', die hij in 1872 publiceerde. Elie speelt een tamelijk belangrijke rol in deze roman, ook al blijft hij een figuur op de achtergrond. Maar, en dit is een wezenlijk verschil tussen figuren als Elie en Simon enerzijds en de ongunstige typen anderzijds, Elie is geen figuur uit het duister. Dit kan eigenlijk ook niet, want zij verschillen juist hierin wezenlijk van de ongunstige typen, dat ze door de schrijvers (en lezers) in hun doen en laten geobserveerd kunnen worden. Wij ontmoeten hen op straat of in een tamelijk open winkel. Iedereen kan controleren wat ze doen. Hun huiselijk leven, en dit hebben veel van deze Joden, speelt zich dan wel in een besloten ruimte af, maar het mist het geheimzinnige van dat der typen.

Voordat we met ons betoog verdergaan, willen we terwille van de duidelijkheid een nieuwe term invoeren. Die portretten van Joden, die vooral berusten op waarneming en die zich dus wezenlijk onderscheiden van die der gunstige en ongunstige typen, zullen we typeringen noemen. In het vervolg van ons betoog krijgt dit begrip 'typering' nog meer inhoud.

Elie Mager is een uitdrager. 'Veeltijds ziet men hem in het portiek van zijn woning. Zijn grijs kroeshaar is steeds gedekt door een ros geworden hoed met een rouwband erom. De jongens zeggen, dat Elie altijd in den rouw is over Van Speyk, wiens portret met een grote vochtvlek erop, in 't midden van oude baggerlaarzen, ijzeren kettingen, tinnen lepels, broeken, korsetten, mosterdpotjes, kastanjevazen en allerlei geel en groen glaswerk voor het smalle venster is uitgestald.' Hij is enerzijds een echte scharrelaar, hebzuchtig en tuk op geld, anderzijds blijkt hij op belangrijke momenten erg gul. Hij is een praatzieke, goocheme, reeds wat oudere man, allerminst trots op zijn lelijke zoon Izak. Maar toch prijst hij God, dat Hij de schoot van zijn bedillerige, dikke Saartje vruchtbaar heeft gemaakt.

Karakteristiek voor schrijvers van typeringen is het feit, dat zij proberen hun Joden een eigen taaltje te laten spreken. Zij laten hen te pas en te onpas klanken aspireren, mengen enige Jiddische termen door hun zinnen, soms ook Joodse reli-

gieuze namen en uitdrukkingen; kortom, zij weten vaak aardig hun taal een sfeer van authenticiteit te geven. Deze gave bezit zeer zeker ook Cremer. Hij heeft waarschijnlijk de Joden op het platteland, de mediëne, van nabij gekend.

We noemden Elie een figuur op de achtergrond. In feite is hij een eenzame gestalte, levend temidden van een vijandige christelijke wereld en in een gezin dat hem eigenlijk niet zo dierbaar is. Zijn grote liefde gaat uit naar Hanna de Freule. Zij is het kind van Esther, het meisje waarvan hij vroeger echt gehouden had en dat door een christen verleid was. Deze verleider, de plaatselijke fabrikant Daniël Degen, had haar echter in de steek gelaten en zij was niet ver van het dorp in een greppel doodgevroren. Het kind had zij zoveel mogelijk met haar eigen lichaam beschut. Niemand kende de ware toedracht van dit drama behalve Elie. Degen wist hem echter voor een flink bedrag te bewegen zijn mond te houden. Heel zijn leven treurt Elie om het lot van de schone Esther. Hanna wordt als een christen opgevoed, maar eigenlijk door ieder verwaarloosd. Zij droomt soms een vader te hebben die op een kasteel woont en wordt zo spottend 'Hanna de Freule' genoemd. Elie helpt de liefelijke Hanna zoveel hij kan en hij poogt haar weer een Joodse opvoeding te geven. Langzaam leert zij haar ware afkomst kennen, maar toch blijft zij uiteindelijk christen. De dochter van Esther ging voor het Jodendom verloren. Elie is een eenzame verliezer, maar hij heeft zich in zijn strijd altijd een edel mens getoond. De auteur tekent met een zekere vertedering deze strijd van Elie. Voor het thema had hij zich waarschijnlijk laten inspireren door Scotts: 'The Surgeon's Daughter'. Graag gebruikt hij bij de tekening van Elie een zekere humor, die soms wel eens al te gemakkelijk aandoet. Aardige voorbeelden zijn de volgende passages, waarin de protestants opgevoede Hanna door Elie met het Jodendom geconfronteerd wordt.

'Toen heeft Elie haar de handen boven het hoofd gehouden en zo wonderlijk erbij gepreveld, alsof hij bad. Maar bidden zal het niet geweest zijn, want den hoed heeft hij niet afgenomen. –En toen hij het gedaan had, heeft zij niet durven spreken.– En zij is bang geworden, toen hij opnieuw zacht heeft gezegd, dat er niemand was in de wereld die Hanna waarachtig liefhad dan Elie alleen. 'Dit komt', heeft hij nog zachter gefluisterd, 'omdat de christenen slecht zijn en leven buiten de Wet. Jij, Hanna, bent Esthers kind. Daarom heb ik je lief, want Esther was een Jodin; en ik heb haar liefgehad vóórdat ik Sara tot vrouw nam, en vóórdat Esther was afgedwaald om zich te keren tot de afgoden en neer te liggen in de tenten der kinderen Belials.'(73)

Het volgende gesprek vindt een flinke tijd later plaats, als Hanna een mislukte poging tot zelfmoord heeft gedaan. Elie zegt, dat het verkeerd was geweest om zelfmoord te plegen. 'En je moeder had je dan nooit weergezien, kind! Wat met de heidenen begraven is, wordt niet met de Joden verlost. –Ken ik den Talmoed van de Mischna tot de Gemara! Weet ik van Mozes en de profeten! – Waar Esther is, dát weet God almachtig; maar vader Abraham zal zijn kinderen verzamelen in zijn schoot, totdat de Verlosser zal gekomen zijn. En Esther mag haar kind niet verliezen, omdat ze het met haar eigen lichaam verwarmde, toen ze ging in de duisternis.' 'Kunnen de christenen niet in Abrahams schoot komen? ' zegt Hanna snel. 'Te klein.', is Elies antwoord. En dan, als hij Hanna met gefronste wenkbrauwen voor

zich heen ziet staren, herneemt hij snel: 'Maar —als de Heere Koning toch 't recht heeft van 't natraliseren. Watblief! '(74).

Als roman kan 'Hanna de Freule' niet geslaagd genoemd worden. Hierop gaan we in een volgend hoofdstuk verder in. (pag. 139 vlg.) Ook de persoon van Elie Mager is niet helemaal geslaagd. Zijn portret is enerzijds een aardig portret van een Jood, zoals de auteur die in de Betuwe persoonlijk ontmoet heeft. Maar anderzijds moet hij toch nog voldoen aan het stereotiepe beeld van de hebzuchtige Jood. Het handelen van Elie krijgt zo iets tegenstrijdigs. Desondanks, na al het bovenstaande, is het inmiddels wel duidelijk dat Elie weinig gemeen heeft met de traditionele typen.

Van Lennep en Cremer namen hun typeringen op in het grotere geheel van een roman. Dit deed in zeker opzicht ook Multatuli in zijn 'Woutertje Pieterse'. Op een onnavolgbare wijze tekende hij het bonte leven in de Amsterdamse jodenhoek, waarbij hij overigens zich meer interesseerde voor dat bonte leven zelf dan voor de individuen die het leidden. Multatuli kéék uit zijn ogen en hij keek zijn ogen uit. Hij vroeg zich onder meer af, 'wie toch de waren consumeerde die hier in onafzienbare rijen van kraampjes werden tentoongesteld. De woorden 'rij' en 'kraam' zijn wel wat weids. Orde en regel was er niet: alles stond en lag vol. En wat de kraampjes aangaat, de meeste kooplieden hadden deze weelde gesupprimeerd en spreidden hun goederen op 'n oud zeildoek uit. Anderen versmaadden ook dezen omslag en gebruikten de bemodderde straatkeien tot toonbank en uitstalkast. En wat men daar al vond! Daar lag ijzerwerk . . ., neen, zó hoog betitelde de oprechte koopman z'n goederen niet —neem er 'n voorbeeld aan, opgeblazen koprolithen van de Keizersgracht! — hij noemde zich: handelaar in oud roest. De man beweerde niet ijzer te verkopen, hij verkocht roest van ijzer. En zelfs geen verse roest. Hij verkocht oudroest, of oud geroest, of dingen die oud en verroest waren; gewezen voorwerpen vervreten door roest van ouden datum. En op nog lager sport plaatste zich onze koopman. Hij nam de naam aan van de waren 'waarin-i deed' en vond er niets vreemds in wanneer men hemzelf aansprak als de hoogbejaarde oxyde van 'n voormaligen spijker: hij heette Oudroest. Kan 't nederiger? '(75)

We behandelen 'Woutertje Pieterse' in een ander hoofdstuk (blz. 143 vlg.) Nu volstaan we met te constateren, dat Multatuli allerminst gehinderd werd door de traditionele typen. Dit was evenmin het geval met Van Maurik. Deze schreef geen dikke romans maar bundels schetsen van het Amsterdamse volksleven. Hij tekende verschillende Joden, allen in hun doen en laten 'gefotografeerd' op de Amsterdamse straten. De meeste van deze schetsen ontstonden in het laatste kwart van de eeuw, bijna vijftig jaar nadat er in heel West-Europa een algemene typeer- en karakteriseerwoede was opgekomen. (Zie voor Van Maurik verder pag. 141 vlg.) In Frankrijk verschenen er omstreeks 1840 talrijke 'Physiologies'. Het dagelijks leven werd in deze schetsen zo nauwkeurig mogelijk gekopieerd. Vaak werd een schets geïllustreerd met een ets of een tekening en bovendien werkte men meestal in groepsverband. De bekendste Franse bundel was 'Les Français peints par eux-mêmes' (Parijs 1841). Vijf jaar daarvoor had Dickens reeds zijn 'Sketches illustrative of every-day life and every-day people' gepubliceerd. In Nederland werd het genre snel populair.

uit 1873 confronteert ons met arbeiders die daadwerkelijk voor lotsverbetering strijden. Deze boeken werden gelezen en vonden weerklank. Cremer had met een ander werk, 'Fabriekskinderen', zelfs meer succes dan Multatuli met zijn 'Max Havelaar'. Het verschijnen van deze roman leidde indirect tot de kinderwet van Van Houten.(30), terwijl Multatuli ondanks zijn oneindig veel groter talent en ondanks de grote opgang die de 'Max Havelaar' maakte niets concreets bereikte voor de Javanen.

Cremer was aanvankelijk kunstschilder geweest; pas later wijdde hij zich geheel aan de letterkunde. Het schilderende, beschrijvende vormt in zijn letterkundig werk zijn sterkste zijde; zijn dorpsnovellen zijn veel beter geslaagd dan zijn romans. Hij kwam tot het schrijven van romans onder invloed van de door hem hooggewaardeerde Dickens. Deze inspireerde hem eveneens tot zijn sociale thematiek. Cremer was geen revolutionair: hij streed tégen misstanden als kinderarbeid, preventieve hechtenis en te lage lonen, maar verder niet vóór fundamentele veranderingen. Op godsdienstig gebied toonde hij zich een ondogmatisch, vrijzinnig protestant, die verder geen vooroordelen had tegen andere godsdiensten. Wél had hij een afkeer van het rationalisme.(31)

De Joden zijn in zijn ogen handige scharrelaars, altijd tuk op winst. Geld speelt in hun leven een allesoverheersende rol. Maar ze zijn niet kwaadaardig, soms tonen ze zich zelfs gul. Hij beschouwt ze met een lichte spot, niet vijandig; niet zo wantrouwend als Potgieter, maar wél met een zekere hooghartigheid. In één van zijn werken heeft hij iets uitgebreider een Jood getekend, en wel in zijn 'Hanna de Freule'. Het is in de schuur van de Jood Elie Mager, waar de eerste staking uit onze Nederlandse literatuur wordt beraamd. Elie is overigens geen hoofdfiguur in deze roman. Hij blijft op de achtergrond, terwijl de fabrieksarbeiders en de fabrikanten hun hevige strijd voeren. Maar hij is een belangrijke bijfiguur, ook in die zin, dat de verder mislukte roman mede door de aanwezigheid van Elie nog waarde bezit. Voor Cremer was de schildering van een ernstig conflict tussen werkgevers en werknemers veel te moeilijk. De typering van arbeiders in hun strijd om hun rechten, maar ook de uitbeelding van een grootindustrieel, dat alles ging zijn talenten ver te boven. De hoofdpersonen zijn uit hun voegen gerukte helden uit de dorpsnovelle. Maar het kleinere werk, de tekening van de randfiguren, met al hun schilderachtige aspecten, dat lag hem beter. Cremer kon genrestukjes van redelijk gehalte leveren, bijv. de schildering van een Jood in zijn winkel, en wel zoals een niet-Jood hem ziet. Dit houdt in, dat hij hem tegen zijn klanten een taal met een Jiddisch 'smaakje' kon laten spreken, hem aardig in zijn onderhandelingen met een klant kon tekenen, zelfs gevoelig in zijn gesprekken met Hanna, maar daar hield het ook weer mee op. Elie is een godsdienstige Jood. Cremer probeerde ook dit element erbij te betrekken. Hij kende enige termen en gebruiken, maar uiteindelijk wordt Elie als godsdienstige Jood een karikatuur.

Verder doet zich nog een heel interessant verschijnsel voor. In de ogen van Cremer zijn alle Joden hebzuchtig en door hun hebzucht onbetrouwbaar. Elie Mager was een Jood, dus ook Elie moest zijn ware aard tonen. Hij is dan ook allerminst betrouwbaar en laat zich gemakkelijk omkopen. Zelfs belooft hij aan de

verleider en onteerder van zijn geliefde Esther, dat hij voor ieder diens schurkenstreken verborgen zal houden, hoewel deze verleider de dood van Esther indirect op zijn geweten heeft. Hij beantwoordt dus in veel opzichten aan de kenmerken van het ongunstige type.. Maar de milde schilder Cremer beperkte zich allerminst tot het reproduceren van een erkend type. De figuur Elie bood hem juist de gelegenheid om zijn beschrijvingscapaciteiten te tonen. Zo werd Elie niet een type, maar vooral een typering, die echter nog duidelijk de sporen vertoonde van Cremers vooroordelen. Daardoor kreeg Elie iets tweeslachtigs. De Jood die uit hebzucht het met de schender van zijn aanbedene op een financieel akkoordje gooit, blijkt een gulle en zelfs zeer sympathieke figuur te zijn. (Zie ook hierboven pag. 44 vlg.)

De criticus J. ten Brink werd gecharmeerd door het portret van de goede Elie en achtte hem de best geslaagde figuur uit 'Hanna de Freule'.(32) In zijn kritieken pleit hij trouwens voor verdraagzaamheid tegenover Joden en betreurt hij het, dat het woord 'Jood' als scheldwoord wordt gebezigd. Hij vindt het ook onjuist, dat iemand als Dickens de beruchte Fagin uit 'Oliver Twist' steeds van het predikaat 'Jood' voorziet, 'alsof het iemand der Engelse Hebreeërs ooit zou invallen van den 'christen' Dickens te spreken.'(33)

Maar Dr. Jan ten Brink was ook novellist, zelfs auteur van allerlei lijvige zedenromans. De auteur Jan ten Brink zondigde met veel overgave tegen de normen die de criticus Ten Brink stelde. In zijn oppervlakkige boudoirromans is er voor genuanceerde karakters geen plaats, Joden zijn Joden in de door de criticus verfoeide zin. Ten Brink is de schepper van het meest kwaadaardige Joodse echtpaar uit de negentiende-eeuwse Nederlandse literatuur: het echtpaar Fuchsmaier. Allerlei nare eigenschappen zijn in hen verenigd: ze zijn hebzuchtig, leugenachtig, wreed en smakeloos. Hun uiterlijk is afzichtelijk. Ze bedriegen hun medemensen, zuigen ze zoveel mogelijk uit en storten hen daarna in het verderf. Hun handelen wordt in nauw verband gebracht met hun Joodzijn. Een zin als: 'De Jood en de Jodin zagen hem met begerige blikken aan - schraapzucht en vrekkigheid trilden in elke beweging van hun wezen', spreekt boekdelen. De beide echtelieden zijn overigens maar bijfiguren, en wel in 'Het vuur dat niet wordt uitgebluscht', dat in 1868 verscheen. Hierboven hebben we reeds eerder met deze twee kwaadaardige typen kennis gemaakt. (Zie pag. 40 vlg.)

Elders tekent Ten Brink nog twee Joodse spionnen.(34) De Joden nemen verder in zijn werken geen opvallende plaatsen meer in. Hij heeft zich dus niet intensief met hen beziggehouden. Een verklaring voor dit antisemitisme is moeilijk te geven. Godsdienstige elementen spelen hierbij, teminste direkt, geen rol. De ex-theoloog Ten Brink heeft zich na zijn afstuderen niet meer aktief met godsdienst beziggehouden.

De achttiende eeuwe kende een grote groep lustige spotters, die niet zo maar humoristen waren, doch een goede, stevige Hollandse moraal in een luchtig kleed staken. In feite hoorde deze vorm van humor tot de beste tradities van de Verlichting en werd zij alom in Europa druk beoefend. Zij had niets te maken met de latere romantische humor, was daar zelfs het tegendeel van, want zij kwam juist voort uit